

ВІКТОР УЖЧЕНКО ГОРОБЦЮ ПО КОЛІНА...

Густе сито літературної норми ретельно «просіває» емоційно-експресивні засоби, якими і є фразеологізми. Кількість загальноживаних фразеологічних зворотів для позначень поняття «низька на зріст людина» на зразок *від горщика два вершка, від горщика три вершка, від землі не видно* і под. в українській мові не така вже й мала, якщо не брати до уваги безмежного моря діалектних та усно-розмовних вживань. Академічний двотомний фразеологічний словник української мови до названих фразеологічних висловів на позначення низької на зріст людини подає лише фразеологічний антонім — *верства келебердянська* й не наводить жодного фразеологічного синоніма.

Зате в діалектній, усномовній стихії жартівливі чи жартівливо-іронічні вислови-характеристики з таким значенням заповнили, як кажуть, «від Дону аж до Сяну» увесь мовно-український простір: *як макове зернятко, як кнопка* — почуємо на Гуляйпільщині, *як гриб, як печериця, як тин, як трава* (згадаймо казкове — *нижче трави*) — на Поліссі, *нічого й бачить, од землі не видно* — на Сумщині (Охтирка та її околиці), *пуд гриб са сховать*, тобто ‘під гриб сховається’, *в кішені сховав би* кого — це вже так «обзивають» лемки своїх низьких на зріст земляків у Східній Словаччині. У пропонованій розвідці ми зосередили увагу на фразеології крайнього сходу України, власне, на донецькому регіоні (Луганська та Донецька області), де функціонують українські східнослобожанські й східностепові говірки в щільному оточенні російських та в сусідстві з ними.

Найповніший академічний двотомний «Фразеологічний словник української мови» (1993), зокрема, не фіксує жодного фразеологізму із семантикою аналізованого поняття, який би включав компонент *метр* (діалектне *метир, метер*). Власне, він за своїми завданнями і не повинен фіксувати всі діалектні та усно-розмовні вживання, але не варто і оминати їх, бо які ж барвисті, соковиті вислови, зокрема на сході України, із значенням ‘дуже низький на зріст’, ‘невисокий на зріст, низенький’, ‘дуже малий, невисокий’, ‘низька на зріст людина’: *метр двадцять в кедах; метр двадцять з каблуками; метр на коньках і в шляпі; метр у прижку; метр на коньках у прижку і в шапці; метр на коньках [та] з піднятими руками; метр на лижах; метр на підборах і в кепці; півтора метра з шапкою і каблуками; метр з кепкою* — Та його *метр з кепкою*, а він уже матір’ю командує (Артемівськ Перевальського р-ну на Луганщині). Жартівливо-іронічний натяк на схильність людей низького зросту якимось «збільшувати» свій зріст (високі каблуки, висока зачіска) спричинив назви всіляких нібито «надбавок», «додатків» до зросту зверху — *метр двадцять з кепкою; метр з чубом; метр з піднятими догори руками; метр і два сантиметри; метр у кепці (у шляпі, у картузі)* — *Метр у картузі*, а ще й викаблучується (Лутугине на Луганщині); *метр з шапкою* — То який він? Високий? Гарний? — Аякже! *Метр з шапкою!* (Красноріченське Кременського р-ну Луганської області). Цікаві вислови із значенням «додавати зросту» знизу, як-от: *метр з шапкою; метр з черевичками; метр на кирпичині; метр двадцять з черевичками*, чи «додавати зросту одночасно зверху й знизу»: *метр з кепкою і в коньках; метр з кепкою та в ботинках; метр з кепкою та коньками (та на коньках); метр з шапкою і в кросовках (в кросівках); метр на коні і з кепкою*. Буває, що жартівливий «додаток» до зросту точно не визначений, приблизний, конкретно не окреслений: *метр з гаком; метр з лишнім*. Та й «додаток» цей — лише формально додаток. Логічно ж він, як правило, зменшує й так низький зріст людини і, власне, означає зріст «нижче метра», пор.: *метр у чоботях (у чоботах); метр на коньках; метр у коньках і в шляпі*. Залишається, правда, гадати, чи визначений зріст — *метр десять з ботинками; метр п’ять на каблуках і з кепкою* — більший чи менший від метра. Практично завжди опорний компонент (*метр*) та деякі інші в усіх висловах активно варіюються — *метр з шапкою, метер з шапкою, метир з шапкою*.

Названі та інші подібні ареальні фразеологічні одиниці знаходимо, зокрема, у «Фразеологічному словнику східнослобожанських та степових говірок Донбасу» (2002) В. Ужченка та Д. Ужченка.

Основні фразеологічні словники літературної фразеології зовсім обходять вислови, проте новіші російські зібрання, наприклад двотомний словник О. Федорова (1997), деякі з них (*метр с кепкой*) кваліфікують як «просторічне» й «іронічне». «Словарь псковских пословиц и поговорок» (2001) В. Мокієнка і Т. Нікітіної вислів *аршин с шапкой* вважає «жартівливим». Те ж стосується й двотомного фразеологічного словника білоруської мови І. Лепешева (1993), до якого уведений вислів *аршын з шапкой*. Ідентичний фразеологізм — *аршин з шапкою* — побутує і в українських говірках (Зоринськ Перевальського р-ну, Красний Луч, Кудряшівка Кременського р-ну, Лисичанськ, Маріуполь та ін.). Перехід старого *аршин* на новітнє *метр* В. Мокієнко пов'язує з динамікою фразеологічного складу: «народна мова широко відкрита до всіх нововведень».

Ареальне фразеотворення реалізує якусь схему, зразок, структурно-семантичну модель, нерідко досить активну. Так, значне наповнення на сході України має модель «назва тварини + по (під) + назва частини тіла тварини = дуже низький». При цьому називається (як об'єкт порівняння) або невеличка (невисока) тварина, або нижня частина її, що перебільшено, а отже, й іронічно чи то гумористично конотує фразеологізм на означення низької людини: *горобцю по кісточки, горобцю по (під) хвіст, горобцю по коліна, свині по цицьки, коню по коліна*. Декілька подібних висловів відшукали в Сніжному на Донеччині: *мурав'ю по шию, їжаку по вуха, свині по хвіст* — Виросла *свині по хвіст*. Названі фразеоглоси можуть бути продовжені на терени інших діалектів української мови — нижньонаддніпрянське *свині по петельку* (повідомив В. Чабаненко), лемківське *жабі по пупок, жабі по коліна* (Н. Вархол, А. Івченко), *курці доу коліна, жєбі по пупец* (М. Олійник), запорізьке *кату під п'яту* (Т. Грица) — чи на терени інших мов, наприклад, білоруської — *пчалле на крылле, сабаку на хвост, раку на вусы*; Кавалер — *кату на каўнер*, особливо — Гродненщини, про що повідомляє нам білоруський дослідник ареальної фразеології М. Даніловіч: *кату на калена, свінні на калена, мурашцы на калена, пеўню да касток; як стане на палена, то вераб'ю на калена*. Мотивація останнього дуже схожа на записане в Красному Лучі на Луганщині — *стане на поліно, жабі по коліно*.

Як і в мові взагалі, у фразеології відбиваються особливості життя народу, його уявлення про навколишній світ. Мабуть, основна маса цих образних уявлень збігається в багатьох народів. Проте загальне спільне ядро вторинних знакопозначень доповнюється національною, навіть ареальною специфікою кожної конкретної системи світорозуміння. Доволі колоритними видаються фразеологізми *дихати в пуп, дихати в пупок*, пор.: — Чого ти ходиш за мною? Ти ж мені *дихаєш у пуп!* А ще — *дихати в груди*. Внутрішня форма подібних висловів імпліцитно містить семи порівняння низьких на зріст людей з людьми середнього чи високого зросту. Семантична структура таких фразеологізмів, особливо з компонентами *пуп, пупок*, згрубіло-гумористично забарвлена. Відомо, як благодатно впливає дощ на ріст рослин. Узус підхопив цю властивість, зокрема на Лемківщині є такий вираз — *добишьу не было як ріс* (дощу не було як ріс).

«У Києві говорять інакше, ніж у Львові», — запевняв Д. Білоус у книжці «Диво калинове». *Високий як кіт навсидячки, високий як кіт навприсядки* — це на Житомирщині. Дуже схоже ми записали і в Стаханові Луганської області — *з кімнатну собаку* (лежачу). Символом чогось малого є пташиний ніс: *з голуб'ячий ніс* чи *як гороб'ячий ніс* — на Луганщині. Тут також почуємо *з-під землі не видно кого* (Марківка), *од землі не видно кого* (Ровеньки), новітньо-технічне *із-за руля не видно кого* (Кудр), побутове *як курча під лопухом* (Морозівка Міловського р-ну), сформовані на основі порівняння з низькими предметами: *до плінтуса тягнеться* (Стаханов), *нижче плінтуса* (Металіст Слов'яносербського р-ну), навіть зневажливе із жаргонним нашаруванням та накладеною семемою 'суха, тобто худа, людина' *блоха в скафандрі* (Невське Кременського р-ну). Пор. також безприйменникове вживання «невеликої метрологічної міри» з «невеликим нарощенням» — *метр сім* (Малі Качкери Новоазовського р-ну Донецької області), про що повідомляє О. Антонюк.

Мовний образ як вербалізоване фразеологізмами зорове сприйняття навколишнього світу, що фіксує форму, величину, пропорції в просторі означуваної реалії (низький зріст людини),

формує не тільки вторинні, фразеологічні позначення названої властивості особи, а й створює фразеологічну картину світу окремих ареалів, яка виступає як часткова до більш універсального поняття — мовна картина світу — засобу виявлення різних знань про світ.